

ДЕРЖАВА ЯК ДЖЕРЕЛО АСОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК У МАТЕРІАЛЬНОМУ СТИМУЛЮВАННІ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ОВСІЄНКО О. В.

кандидат економічних наук

ЧУПРИНА О. О.

кандидат економічних наук

Харків

Де-юре Україна проголошена соціальною державою, у якій людина є найвищою цінністю [1, ст. 1]. Проте де-факто ефективність соціальної діяльності держави у нашій країні вкрай низька: вона не рятує від майнового розшарування, розповсюдження спадкової бідності, бідності працюючого населення. Так, за даними Укрстату в грудні 2011 р., заробітну плату нижче мінімальної отримували 5,6% працюючих [2, с. 1], сума несплаченої заробітної плати за рахунок бюджетних коштів станом на 01.03.2012 р. складає 2,6 млн грн [3, с. 16], на державні підприємства припадає 33,6% загальної заборгованості з виплати зарплати [3, с. 15]. Зарплата працюючих у бюджетній сфері систематично нижче, ніж в середньому по країні [2, с. 2 – 3]. Мають місце значні недоліки у встановленні соціальних гарантій у сфері праці [4, с. 185]. Усе це дає підстави стверджувати, що держава не тільки не підтримує абсолютну рівність у правах для різних суспільних класів (класична ознака соціальної держави), а й виступає безпосереднім джерелом асоціальних практик, особливо у сфері матеріального стимулювання трудової діяльності.

У багатьох вітчизняних дослідженнях, а також у програмних документах наголошується на тому, що стрижнем соціально-економічної модернізації, що здійснюється в Україні, має стати перехід від економічної моделі з дешевою робочою силою до моделі з дорогою робочою силою (Е. Лібанова [5, с. 257], Л. Лісогор [6, с. 137 – 138], В. Мандибуря [7], О. Пищуліна [8, с. 51], Л. Шевченко [9, с. 99] та інші). Саме вади в матеріаль-

ному стимулюванні, на думку багатьох учених, стають причиною демотивації працюючих, низького рівня продуктивності, неможливості повноцінно відтворити свої трудові здібності. Вагомий внесок у ці процеси вносить і держава [6, с. 136; 8, с. 27 – 28; 9, с. 208; 10, с. 45, 56 – 57; 12, с. 313 – 315; 13, с. 28 – 30]. Водночас питання про те, що саме слід вважати причинами асоціальної діяльності держави у сфері матеріального стимулювання, залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є виявлення і розкриття чинників, які зумовлюють розповсюдження асоціальних практик з боку держави у матеріальному стимулюванні трудової діяльності, та обґрунтування напрямів їх подолання.

Аналіз особливостей матеріального стимулювання трудової діяльності у вітчизняній економіці дозволяє виділити принаймні два основні прояви асоціальної діяльності держави у цій сфері.

По-перше, держава генерує асоціальні практики, здійснюючи загальне регулювання оплати праці. До них можна віднести:

- ✦ недосконалість методики обчислення прожиткового мінімуму – використання громіздкого та застарілого набору споживчих товарів, який не може забезпечити повноцінний людський розвиток [4, с. 185; 10 с. 57; 11]. До того ж натуральний склад прожиткового мінімуму має переглядатися не рідше одного разу на п'ять років [14, ст. 3], тоді як останній раз це було здійснено у 2000 р. [15]. До 2009 р. прожитковий мінімум для працездатних осіб взагалі перевищував мінімальну заробітну плату [12, с. 313]. Усе це унеможливає встановлення нормального рівня мінімальної зарплати, розмір якої прив'язується до прожиткового мінімуму працездатних осіб, зумовлює штучне заниження заробітної плати, недооцінку трудової послуги;

- ✦ недосконалість нормативно-правової бази у частині забезпечення оплати праці. Так, правові прогалини сприяють виникненню численних схем оптимізації витрат підприємців на заробітну плату, що не суперечать діючому законодавству, а саме: встановлення основної зарплати на рівні мінімальної та виплата решти зарплати «у конверті»; реєстрація найманих працівників як підприємців – фізичних осіб; виведення додаткової зарплати за межі колективних договорів; маскування заробітної плати під інші види доходів, які не носять обов'язкового характеру та не передбачають сплати внесків у соціальні фонди – страхові поліси, депозити тощо; штучна реструктуризація підприємства з виділенням нового суб'єкта господарювання, який не відповідає за зарплатними зобов'язаннями попередніх структур; б [8, с. 27 – 28; 10, с. 45; 12, с. 314 – 315]. Використання цих схем штучно знижує оплату праці, не дає можливості повноцінно реалізувати права власності на робочу силу;
- ✦ недостатність інституціональних засад договірного регулювання оплати праці. Законодавством України чітко не визначено питання про обов'язковість колективних договорів [16, с. 45 – 47]. Так, ч. 7 ст. 65 Господарського кодексу зобов'язує всі підприємства, які використовують найману працю, укладати такий договір. Разом з тим у трудовому законодавстві немає ані прямої вказівки на обов'язковість цієї дії, ані визначення покарання за відсутність на підприємстві колективного договору. Конвенція № 98 МОП також спонукає вважати ведення колективних переговорів і укладення відповідних договорів саме правом, а не обов'язком сторін соціального діалогу.

По-друге, держава стає джерелом асоціальних практик, безпосередньо здійснюючи функції роботодавця. Серед таких практик слід виділити:

- ✦ ігнорування зв'язку між рівнем кваліфікації та оплатою праці у бюджетній сфері. Починаючи з 2009 р., в Україні фактично існує дві мінімальні заробітні плати: одна – для усіх працюючих (1094 грн станом на 01.04.2012), інша (794 грн – ставка 1-го тарифного розряду станом на 01.04.2012) – для зайнятих у бюджетній сфері [8, с. 26 – 27; 13, с. 29]. Для 5 тарифних розрядів (з 1-го по 5-й) нараховані ставки менше мінімальної зарплати. Оскільки заробітна плата не може бути меншою за мінімальну, фактична ставка для вказаних тарифних розрядів збільшується до величини мінімальної зарплати. Для збереження основного принципу тарифної системи – встановлення рівня оплати залежно від кваліфікації, різниця в оплаті між цими розрядами становитиме 5 – 10 грн. Таким чином, ставка палатної медичної сестри (4 розряд) відрізняється від ставки сторожа (1 розряд) на 25 грн, ставка учителя-початківця (9 розряд) усього лише на 280 грн вище, ніж у прибиральниці.

Держава оцінює працю, яка не потребує спеціальної освіти, так само, як і працю робітника, на підготовку якого були витрачені значні кошти як з державного бюджету, так і з бюджетів домогосподарств [13, с. 28 – 29];

- ✦ прямі порушення чинного законодавства з боку держави. Так, заробітна плата педагогічних працівників має встановлюватися на рівні, не нижчому від середньої зарплати у промисловості, а науково-педагогічних працівників – на рівні подвійної середньої зарплати у промисловості. Однак держава нехтує цими зобов'язаннями, свідомо порушуючи соціально-економічні права зайнятих у бюджетному секторі [5, с. 268];
- ✦ затримки з виплатою зарплати.

Усе призводить до невтішного висновку про те, що держава бере активну участь у прихованій експлуатації робочої сили. Її діяльність у сфері матеріального стимулювання не орієнтована на організацію нормального життя і розвитку суспільства у цілому та не виступає як інструмент зняття соціальної напруги. Як результат – втрата зв'язку між рівнем кваліфікації та оплатою праці, дестимуляція інтелектуальної праці, заниження заробітної плати у цілому по економіці, гальмування розвитку інститутів соціально-трудового партнерства.

Основними чинниками, що зумовлюють перетворення держави на джерело асоціальних практик у матеріальному стимулюванні трудової діяльності, на нашу думку, є такі:

1. *Концентрація власності у вузької групи осіб.* За даними [17, с. 368], тільки 2% населення України можна віднести до великих власників, 6% – до середніх. Решта громадян у результаті ліберально-ринкової трансформації опинилася фактично відчуженою від колишньої суспільної власності. Оскільки власність – наріжний камінь будь-якої суспільної системи, зміни у відносинах власності не могли не викликати зрушень у державно-правовій сфері. Державна влада дедалі частіше перетворюється на заручника приватних інтересів великого капіталу, у тому числі у процесі матеріального стимулювання трудової діяльності.

Так, положення про обов'язкову відповідність мінімальної зарплати прожитковому мінімуму для працездатної особи було закріплено у законодавстві України лише в кінці 2006 р. – на сьомий рік економічного зростання, а чинності набуло лише з початку 2009 р. [10, с. 54]. Послідовна реалізація державою інтересів великих власників спостерігається і в ігноруванні позицій профспілок щодо встановлення прожиткового мінімуму. В основному його розмір визначається, виходячи з бюджетних можливостей. Процедура соціального діалогу з цього питання з'явилася лише у Генеральній угоді на 2010 – 2012 рр. Таким чином, замість того, щоб сприяти вирівнюванню балансу соціально-економічної влади у суспільстві та нормалізації відносин у сфері оплати праці, держава, навпаки, посилює асиметрію економічної влади між найманою працею і капіталом на користь останнього.

2. *Структурні диспропорції вітчизняної економіки, її індустріальна деградація, закріплення технологіч-*

ного відставання. Відтворення економічного зростання в Україні тривалий час відбувається за рахунок галузей сировинного спрямування, частка яких у загальному обсязі промислової продукції складає майже 2/3. Доволі низькою залишається питома вага продукції, спрямованої на задоволення потреб людини. Промислове виробництво переважним чином орієнтоване на експорт. Це значно розширює поле експлуатації: адже промисловий капітал не зацікавлений у підвищенні внутрішньої купівельної спроможності населення, розглядаючи його як джерело дешевої, хоча відтак і малоефективної робочої сили.

За таких умов формується низка макроекономічних чинників, які «змушують» державу підтримувати базові соціальні гарантії у сфері оплати праці на заниженому рівні. По-перше, будь-яке підвищення заробітної плати на тлі низької продуктивності праці означає падіння конкурентоспроможності базових галузей, недоходження валюти, падіння виробництва і зайнятості. По-друге, зростання рівня оплати праці, ініційоване державою, спричиняє розширення попиту на імпортовані товари, оскільки вітчизняне виробництво майже не орієнтоване на реалізацію потреб людини (за винятком харчової промисловості). У свою чергу, це викликає зміни у рівні попиту на валюту, погіршення стану платіжного балансу, перегрів кредитного ринку, ринку нерухомості тощо.

3. *Значний за розміром тіньовий сектор, існування якого унеможливорює нормалізацію соціальних гарантій у сфері матеріального стимулювання трудової діяльності.* Через недоходження податків держава виявляється нездатною здійснювати ефективне матеріальне стимулювання працюючих у бюджетному секторі, встановлювати адекватний рівень МЗП. Зайнятість у тіньовому секторі та поширення нелегальних трудових відносин блокує використання державної влади як інструменту забезпечення найманої праці.

Пом'якшення негативних проявів означених чинників можливо лише за умов посилення інституціональної самоорганізації найманої праці, подолання асиметрії у доступі до інститутів державної влади. Однак за роки реформ роз'єднаність найманої праці лише закріпилася (значні розбіжності в оплаті праці, пенсійному забезпеченні за галузевою та регіональною ознакою, високий рівень тіньової зайнятості). Показовим прикладом є система соціального захисту, пільги у якій надаються за галузевим принципом, а не за принципом нужденності. Низьку результативність демонструє і податкова реформа. Усе це знижує потенціал самоорганізації і консолідації суспільства у подоланні асоціальних явищ. Суспільство дедалі частіше втрачає довіру до держави, ухиляється від правозастосування.

ВИСНОВКИ

Асоціальна діяльність держави у сфері матеріального стимулювання трудової діяльності здійснюється у двох напрямках: по-перше, при регулюванні оплати праці (недосконалість методики обчислення прожиткового мінімуму та встановлення мінімальної зарплати – базових гарантій трудової діяльності; недосконалість нормативно-правової бази у частині забезпечення оплати праці; недостатність інституціональних засад

договірного регулювання оплати праці); по-друге, при здійсненні державою функцій роботодавця (ігнорування зв'язку між рівнем кваліфікації та зарплатою; недотримання чинного законодавства при визначенні рівня оплати праці для зайнятих у бюджетній сфері).

Таким чином, замість того, щоб сприяти вирівнюванню балансу економічної влади між найманою працею і капіталом, держава бере активну участь у прихованій експлуатації робочої сили. Основними чинниками, що зумовлюють перетворення держави на джерело асоціальних практик у матеріальному стимулюванні трудової діяльності, на нашу думку, є такі: концентрація власності у вузькій групі осіб, що перетворює державу на заручника інтересів приватного капіталу; структурні диспропорції вітчизняної економіки, які формують макроекономічні передумови «підтримки» базових соціальних гарантій у сфері оплати праці на заниженому рівні; значний тіньовий сектор, існування якого унеможливорює нормалізацію соціальних гарантій у сфері матеріального стимулювання трудової діяльності.

Нейтралізація зазначених чинників та пом'якшення їх негативних проявів тісно пов'язані з розбудовою по-справжньому соціальної держави, яка має надкласовий характер та орієнтована на підтримку абсолютної рівності у правах для різних груп населення. Але для реалізації зазначеної мети знадобиться глибока соціально-економічна модернізація усього суспільства. Отже подальші дослідження у цьому напрямі мають бути спрямовані на обґрунтування можливих шляхів, які сприяють створенню економічних передумов вивільнення потенціалу самоорганізації і консолідації суспільства, а також соціалізації діяльності держави у сфері економіки. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>
2. Розподіл кількості працівників за розмірами заробітної плати, нарахованої за грудень 2011 р. [Електронний ресурс] // Експрес-випуск від 17.02.2012 №09/3-29/55. / Держстат України. – Режим доступу : <http://kharkivoda.gov.ua/ru/document/view/id/7386>
3. Стан виплати заробітної плати на 01.03.2012 [Електронний ресурс] // Експрес-випуск від 26.03.2012 №09/4-32/88. / Держстат України.
4. Новий курс : реформи в Україні. 2010 – 2015 / Національна доповідь [Текст] / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 232 с.
5. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір [Текст] : монографія / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 383 с.
6. Лісогор Л. С. Продуктивність праці в Україні: проблеми та перспективи підвищення [Текст] / Л. С. Лісогор // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 2. – С. 131 – 138.
7. Мандибура В. «Людський капітал»: об'єктивна економічна реальність чи ідеологема? [Текст] / В. Мандибура // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 2. – С. 26 – 33.
8. Системні вади ринку праці та пріоритети його формування [Текст] : аналітична доповідь / О. М. Пищуліна,

О. П. Коваль, О. О. Кочемировська / за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – 72 с.

9. Шевченко Л. С. Соціальні ризики та соціальна безпека праці [Текст] : монографія / Л. С. Шевченко. – Харків : Право, 2009. – 280 с.

10. Заробітна плата в Україні: на шляху до економічного зростання і добробуту [Текст] : аналітична доповідь // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 7. – С. 2 – 77.

11. Звягильський Е. Проблеми государственного регулювання зарплати в Україні [Текст] / Е. Звягильський // Экономика Украины. – 2011. – № 5. – С. 65 – 74.

12. Костін Д. Ю. Деструктивні зміни у вітчизняній системі матеріального стимулювання трудової діяльності [Текст] / Д. Ю. Костін // Комунальне господарство міст : науково-техн. збірник. – Вип. 100. – Серія: Економічні науки. – 2011. – С. 307 – 318.

13. Овсієнко О. В. Становлення соціальної держави в Україні: економічна природа розбіжностей у фактичному та формальному статусі [Текст] / О. В. Овсієнко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені

Ярослава Мудрого». – Серія «Економічна теорія та право». – 2011. – № 3. – С. 25 – 36.

14. Закон України «Про прожитковий мінімум» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-14>

15. Постанова КМУ «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» від 14.04.2000 № 656 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=656-2000-%EF>

16. Герасимов О. Аналіз сучасного стану колективно-договірного регулювання в Україні [Текст] / О. Герасимов // Україна: аспекти праці. – 2011. – № 2. – С. 45 – 51.

17. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь [Текст] / [Амоша О. І., Андрос Є. І., Бажал Ю. М. та ін.] ; за заг. ред. В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського, Е. М. Лібанової, О. С. Онищенко. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.